

МОВНІ СВІДЧЕННЯ ПРОТОФІНСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Сучасне порівняльно-історичне мовознавство опрацювало нові поняття й категорії для дослідження історично зумовлених контактів мов та їхньої взаємодії. Важливим теоретичним досягненням у цій галузі стало розрізнення мов генетичного та “негенетичного” походження. Під першим розуміють такі мови, у яких будова словника і граматики взаємно обумовлені всередині власної системи мови (тобто, внутрішньомовними тенденціями розвитку без іншомовних впливів). Навпаки, другий тип включає мови з помітними слідами активних міжмовних контактів у минулому.

Як зазначають сучасні дослідники, “якщо мова виявляє брак відповідності між граматичною структурою і словником, це може вказувати на негенетичне походження цієї мови. Цей же принцип застосовний до порівняння двох мов і допомагає визначити напрям розвитку негенетично сформованої мови” (Thomason, Kaufman, 1988, p. 203 – 211.).

З досвіду вивчення часового розвитку сотень сучасних мов Америки, Австралії та Афросвразії, а також слідів міжмовних контактів у минулому лінгвісти навчилися розрізняти порівняно короткотривалий перехід певної етнічної групи до використання нової нерідної мови (це так звана зміна мови, яка проявляється у масових лексичних запозиченнях при одночасній неосвоєності нової фонетики та граматики – явище “креолізації”). З іншого боку, відомі численні приклади довгого, повільного переходу на іншу мову через етап тривалої двомовності (із співіснуванням двох різних мов в одному колективі мовців та, як наслідок, з помітною субстратною інтерференцією). Таким чином, масове засвоєння лексики нової мови переважає у першому випадку (зміна мови), тоді як при субстратній інтерференції свідченнями тривалого історичного контакту залишаються іншомовні фонологічні й синтаксичні явища (там само, с. 212). Важливі наслідки може дати застосування цієї нової теоретичної настанови до вивчення конкретної ситуації формування мовної карти сучасної Європи. Як відомо, панівне місце на цьому континенті належить в наш час найбільш поширеним у Європі індоєвропейським мовам. Щодо неіндоєвропейських мов, то поодинокі з них збереглися лише у крайніх, периферійних районах континенту (баскійська, фінські, кавказькі). Носії інших мов з’явилися у Європі вже в історичні часи, переважно в добу Середньовіччя: араби на Мальті, угорці на середньому Дунаї, тюрки і калмики – на прилеглих зі сходу степових теренах.

З історичних джерел достеменно відомо, що в минулому периферійні неіндоєвропейські мови мали більше поширення (фінські, саамська, кавказькі, баскійська), а кількісно їх було також більше: піктська, каледонська, іберійська, кантабрійська, лігурійська, етрусська, сардська, пелазгійська та ін. Помічено, крім того, що ближчі до периферії Європи індоєвропейські мови мають істотно змінену граматичну структуру (кельтські, меншою мірою – романські, германські, слов’янські), – чим відрізняються від решти індоєвропейських мов. Найповніше ж давню граматичну будову зберігають сучасні балтійські мови (литовська і менше – латиська). Існує точка зору (В.Топоров), згідно з якою ці мови взагалі являють собою залишок давнього індоєвропейського мовлення, що зберігся після виділення з усієї родини решти індоєвропейських мов. Деяка інша картина виявлена у збереженні в окремих мовах прадавнього індоєвропейського словника. Так, за даними Е.Поломе (1987) германські мови зберегли до 67% слів індоєвропейського походження (див. також Lockwood, p. 123 – 124, 80), грецька – 60%, балтійські – 54%, індійські – 49%, найменше ж – італійські (47%) та кельтські (45%). Підрахунки проведені за етимологічними даними Покорні (1959). На думку чеського дослідника М.Звелебіла, цей нерівномірний розподіл успадкованої частки індоєвропейської лексики може свідчити про те, що носії германських, балтійських і слов’янських мов віддавна і на тривалий час осіли на відомих до сьогодні територіях (зокрема, у Центральній Європі), тоді як грецька, кельтська та італійська групи переміщувалися та поширювалися на нових теренах.

Як зазначає П.Долуханов (1989, с. 273 і ще раніше – 1956 р.) прото-індоєвропейська мова могла бути принесена до Європи з Близького Сходу водночас з появою рільництва – як його лінгва франка. “Проте первісно вона була, напевно, мовою невеликого рільничого племені, але з невідомих причин стала повсюдно прийнята як міжплемінна мова ранніми рільничими громадами. Поширюючись далі

разом з рільництвом, вона увійшла в контакти з місцевими мовами і зазнала дивергенції та деволуції (відхилень від вихідної системи. – К.Т.), що зрештою і призвело до виникнення сучасних індоєвропейських мов. Ключовим чинником розповсюдження цих мов стало поширення нового засобу існування, нового соціокультурного устрою, – і лише дуже незначною мірою – міграція груп людей” (1989, с. 273, – цит. за М.Zvelebil, р. 186). Відома напружена наукова полеміка навколо цих питань в останнє десятиріччя (Т.Гамкрелідзе, В.Іванов; С.Renfrew та ін.). Згідно з гіпотезою М.Звелебіла (1995), яка вповні використовує накопичені факти, носіями давньої індоєвропейської мови найімовірніше були переселенці-рільники з Анатолії: ті імigrанти і принесли з собою на Балкани свою мову на початку 6 тис. до н.е.

Науковою заслугою М.Звелебіла стала добре обґрунтована спроба синтезу кількох теорій поширення індоєвропейських мов у Європі різних авторів (Гамкрелідзе, Іванова, Гімбутас, Ренфру та ін.). Ця синтетична концепція, названа автором **гіпотезою неолітичної креолізації**, розрізняє три якісно відмінних етапи поширення індоєвропейських мов у (е)неолітичній Європі.

1. На першому етапі рільничо-скотарське сільське господарство проникає до Європи з Анатолії (6 – 4 тис. до н.е.). На відміну від К.Ренфру М.Звелебіл обмежує область *прямої імigrації* лише Балканами і ареалами двох культур – стрічкової кераміки та трипільської (див. рис. 1, – за Kiszely, с. 61 із змінами).

2. На другому етапі навколишні місцеві племена мисливців-збирачів поступово засвоюють рільництво разом з *креолізованою* індоєвропейською мовою (4,5 – 2 тис. до н.е.). Цей процес започатковує неолітичні культури з коріннями в місцевому мезоліті – через контакти, обмін і схрещення. Сюди слід віднести культури відбиткової кераміки, неоліту Іберії, Франції (Шасей-Корталуа), Швейцарії, Британії, лійковидних келихів, шнурової кераміки у Сх. Прибалтиці та Дніпро-Донецьку культуру. Засвоюючи індоєвропейську мову, європейські мезолітичні племена приймали її, очевидно, як нову “лінгва франка” (спочатку – в межах області стрічкової кераміки, а згодом – і поміж собою), а також як престижну мову рільничих інновацій, надійних і бажаних харчових ресурсів.

3. На третьому етапі (3 – 2 тис. до н.е.) індоєвропейські мови поширюються з півдня України через механізм *панування еліт* аж до Центр. Азії, а потім знову до Схід. Європи. Як відомо, у контактах з осідлим рільничим населенням роль соціальної еліти відігравали кочові скотарі, рухливості яким додав винахід наприкінці 4 тис. до н.е. колісного транспорту. Це вже описаний в історичних свідченнях рух аріїв з Понто-Каспійських степів, греків – з Балкан до теперішньої Греції, а фригійців і вірмен – до Малої Азії (див. Zvelebil, с. 188 – 195).

У зв’язку зі своєю гіпотезою М.Звелебіл спеціально звертає увагу на виявлений лінгвістами субстрат (неіндоєвропейські мовні явища) у кельтських, германських та італійських мовах (а також у грецькій). Сюди належать спільногерм. назви: англ. sea, earth, blood, evil, little, sick, bring, leap, run (Lockwood, р. 80), доіндоєвропейські назви місцевої фауни і флори (яблуко, змія), старіша дублетна назва свині (напр., англ. pig), “нехатніх” харчових засобів (ікра, кріп, конюшина, голуб), назв географічних об’єктів, важливих для мисливства і рибальства (вузька затока, трясовина в болоті). Доіндоєвропейськими виявляються чеські й словацькі слова: kupa “куниця”, kapес “кабан, боров”, les “ліс”, krosna “кошик”; в окситанській мові це слова clar “камінь”, sus “гірська вершина”, garrіk “дуб”. До списку М.Звелебіла варто додати субстратні слов’янські слова: дуб, хміль, щука, ровдуга, сани, сом. Вони не просто доіндоєвропейські, а конкретно – давньофінські запозичення (Топоров, Трубачев). З іншого боку, Маллорі (1989, с. 157) пропонує пояснення хрестоматійно відомих германських пересунень праіндоєвропейських приголосних як наслідок іншомовних навичок тубільців, нездатних адекватно засвоїти нову для них індоєвропейську мову. В іншій публікації (Thomason-Kaufman, 1988, с. 111) зроблено спробу пов’язати з впливом доіндоєвропейського субстрату лєніцію початкових приголосних та інші особливості кельтських мов Британських островів. “Це лише кілька прикладів очевидних мовних свідчень на користь гіпотези неолітичної креолізації”, зауважує М.Звелебіл і висловлює сприйняте нами побажання: “досконаліше і вірогідніше опрацювання теми належить зробити лінгвістам” (с. 195).

Своє бачення проблеми дає і класична (краніологічна) антропологія. За даними І.Кісей (с. 95) кельти Британських о-вів належать до фінонордичного антропологічного типу, представленого і в Данії (с. 595), тоді як англосакси – до далонордичного. Пережиткові, тобто ще навіть палеолітичні антропологічні типи населення показані там же на карті (с. 94 – 95, за даними К.Куна) тільки в Пн. Ірландії, Шотландії, Зах. Норвегії, Пн. Фінляндії та Естонії. На узбережжі Північного моря між цими теренами вклинюється також ареал архаїчного типу Борребі (з лапландськими рисами, див. с. 65 – 66). До нього з півдня прилягає у французькому Центральному Масиві, в Альпах і Апенінах ще один тубільний архаїчний альпідний тип. Про спорідненість лапландців з альпідами пишуть Е.Варрен і Е.Манкер (с. 148). На думку антрополога Е.Айкштедта (1934 р.) лапландців можна вважати лише

північною адаптацією альпідів (див. Kiszely, с. 560). “Готові форми” лапландського антропологічного типу знайдені над палеолітичним горизонтом у розкопках Яніславецької культури (див. карту, рис. 1). Численні приклади людей саамського типу відомі по цілій Європі – у Польщі, Україні, Угорщині (там само, с. 562 – 563). Деякі етнографічні факти також виявляються несторонніми для теми. “Зокрема, відомо, що порівняно недавно серед лапландців існував звичай татуювання обличчя (пор. там само, фото), що має аналогії у берберів Пн. Африки, евенків, мансі (ще 100 років тому, див. Федорова, с. 59). Не виключено, що аналогічний звичай існував і у піктів, адже сама їхня латинська назва “пикти” означає “розмальовані” (показово, що це – переклад або тлумачення давніших кельтських назв. вал. Prydyn, ірл. Cuiithen; – Диригер, с. 605; Федосеева, с. 191.).

Нарешті, нещодавно досліджена генетична картина популяцій Європи (див. Cavalli-Sforza, с. 269), загалом корелюючи з їхнім географічним розміщенням, підтверджує істотну окремішність знову ж таки басків, сардів, фінів, лапландців, ірландців, а також греків (див. рис. 2).

Про надзвичайно велику давність *мовних зв'язків* між племенами Західної та Пн.-Сх.Європи свідчать факти прямих баскійсько-фінських аналогій: зрозуміло, що такі контакти були можливі в часи до появи перших індоєвропейців у Подунав'ї. Це відкриття зроблено 1960 р. Й.Губшмітом, який наводить 2 гнізда баскійсько-середземноморських слів з відповідниками у фінській та естонській мовах (див. Locker, с. 7). З іншого боку, Л.Беднарчук (с. 659) подає цікаві приклади ірландсько-баскійських лексичних паралелей: дав. ірл. a(i)nder “дівчина”, adare “ріг”, laigh “мотика” відповідають баск. andere “пані”, adar “ріг”, laua “мотика”. Цей список можна доповнити парою: дав.-ірл., ass /at “молоко” – баск. esne “молоко”. В галузі граматичної будови збіги істотніші. Так, типова для кавказьких і баскійської мови *двоособова дієвідміна* вживається також у волзько-фінських, мадярській, ненецькій (але не у балтійсько-фінських, – Manzelli, с. 457, 460). Як встановив Е.Локер (с. 28 – 29), *ступені порівняння* баскійської мови паралельні до фінських аж до таких нюансів: фін. gann.emra.na “ближче до берега” (рос. “бережнее”, – пор. “мористее”) має таку ж морфологічну будову, як і баск. herri.rat.ago “ближче до села”. Баскійська категорія неозначеності tugagabe виявляється містком між близьким явищем африканських мов та *партитивом* слов'янських і фінської мов (там само, с. 18), який становить повну аналогію до французького і баскійського партитиву (там само, с. 17 – 19): пор. приклади Дж.Мандзеллі (с. 455): фін. Sitä en tiedä “цього я не знаю” і франц. Je n'en sais rien “т.с.”; фін. Ei ole leipää “немає хліба” – поряд з баск. Ez dago ogirik і фр. Il n'y a pas de pain “т.с.”; фінс. Laiva ei vielä näu “корабля ще не видно”. І фінські, і баскійська мають *післяйменники* (щоправда, балтійсько-фінські мови допускають їх вжиток і як прийменників) (там само, с. 464). Є післяйменники і в кельтських, і фактично в англійській. Як зазначає Т.Хрис Джонз, гумористичне “правило” англ. граматики “a preposition is a bad word to end a sentence *with*” (букв. “прийменник – небажане слово закінчення речення для”) – це справжнє правило валлійської граматики: Dewch i mewn “come in”, Rhowch y golau ymlaen “put the light on” (Rhys Jones, с. 156).

Як повідомляє телепрограма Бі-Бі-Сі “Вікінги” (з посиланням на публікацію в журналі “Proceedings of the National Academy of Sciences”), колектив генетиків з університетів у Лондоні, Оксфорді та Девісі (штат Каліфорнія) на чолі з проф. Д.Голдстейном нещодавно відкрив матеріальну і статистичну тотожність хромосоми Y (що успадковується від батька до сина) у валлійців, ірландців та басків (досліджено відповідно 88,146 і 50 осіб). Таким чином, одержано “перший прямий доказ генетичної близькості *по батьківській лінії* басків та кельтомовних народів Британії як нащадків дорільничого населення палеолітичної Європи”. Цим підтверджено попередні висновки про те, що “вік кельто-баскійських зв'язків вимірюється десятками тисяч років”. З іншого боку, з'ясувалося, що “*жіночі* генетичні патерни сучасних кельтів мають близькі аналогії в Пн. Європі”. То ж і не дивно, що найбільше свідчень **протофінського мовного субстрату** досі відкрито і описано у кельтських мовах. З огляду на велику давність цих доісторичних зв'язків *лексичних аналогій* порівняно небагато. Так, наведена Л.Беднарчуком (с. 716) дав.-ірл. форма suil <*suli “око” може становити паралель до фінс. silma “т.с.”. Слова “цілком невідомого походження” – дав.-ірл. bec(an) “малий”, дав.-вал. bichan, с.-вал.-н.-вал. bach, bychan, брет. bihan, дав.-корн. boghan – пракельт.* be/akk(an)os (там само, с. 725) – на нашу думку, цілком задовільно можуть бути пов'язані не лише з іт. piccolo, фр. petit “т.с.”, але і з фін. rikku(inen) “мал(енький)ий”. Щодо дав.-ірл. gun “таємниця”, то його Л.Беднарчук (с. 724) зіставляє з вал. rhin, с.-брет. rin “т.с.”, с.-корн. Rin-duran (ім'я), а також з гот. guna “таємниця”, дав.-норд. gun “таємниця, (на)рада, письмо”, – звідки, на його думку, запозичене фін. guno “пісня”; проте він зазначає, що латис. gupa “(таємнича) розмова” теж може бути з цього лексичного ряду. Ще дві унікальні ізоглови поєднують кельтські мови з іншими групами уральських мов. Так, ірл. префікс leath – “половина” (як у leath – rhunt “пів фунта”), опиняючись перед назвою парних предметів, починає означати “один з двох”: leath-lamp “одна рука”, leath-bhrog “один черевик”. Як зазначає Д.Грін

(с. 38) “єдина європейська мова з такими ж конструкціями – це угорська, де *fél lába* (букв. “його півноги”) означає “одна з його ніг” – якраз, як ірл. *a leath-chos*”. Нарешті, ненецька назва *hasu ju*” букв. “ненецька десятка” тобто, “дев’ять” (!), – яка протиставляється *luca’ ju*” “російській десятці”, тобто, “десяти”, – є поки що єдиним мовним ключем, здатним прояснити семантичну структуру загадкового валлійського числівника *daupaw* букв. “два – дев’ять”, тобто, “18”.

Значно вагоміші *граматичні й типологічні* збіги кельтських і фінських мов. Як відомо, особливістю угрофінських мов є брак дієслова “мати”, замість якого вживається добре відома слов’янським мовам конструкція “в мене є”. Серед індоєвропейських мов це явище існує лише в кельтських: ірл. *ta leabhar agam*, вал. *mae llyfr gyda fi* – пор. лат. *est mihi liber*, рос. у мене єсть книга. Аналогічні фінські конструкції – фін. *minulla on kirja*, ест. *mul on raamat* (Manzelli, с. 449; Greene с. 41).

Цільнооформленим особовим займенникам більшості індоєвропейських мов у кельтських мовах відповідають також і *присвійні суфікси*, які, крім усього, легко сполучаються і з прийменниками // . Так, ірл. прийменник *le* означає “разом з”, звідки: *liom* “зі мною”, *leat* “з тобою”, *leis* “з ним”, *leithi* “з нею”. Це явище звичайне і у фінській: *kanssani* “зі мною”, *kanssanne* “з вами” при *kanssa* “разом з” (див. Greene, с. 39). Ірландське речення *Is liom an leabhar* букв. “є (існує) зі мною книга” означає “ця книга – моя”, пор. фр. *Ce livre est à moi* або *Il est à moi, ce livre*. У валлійській мові такі “особові закінчення” прийменників дублюються самостійними формами займенників, напр. *Rhaid iddo fe dalu* “йому треба платити”, де замість *iddo fe* “йому” можуть бути вжиті також *iddi hi* “їй”, *iddyn nhw* “їм”, адже прийменник і “до” має ці змінні форми у третій особі однини і множини (Rhys Jones, с.74 – 75). Як зазначає Дж.Мандзеллі (с. 446), система присвійних суфіксів повністю збережена у волзько-фінських мовах (як і в кельтських гойдельських); у фінській вона знаходиться у перехідному стані, адже має певні риси факультативності вжитку, – до речі, як і в тюркських, фарсі, кельтських британських), а, наприклад, у естонській такі суфікси зникли порівняно недавно – у XVII ст. Інший ірландський зворот *ina dhiaidh* букв. “у його слід”, тобто, “після нього” (Greene с. 39) за нашим спостереженням має пряму аналогію в фін. *jaljessään* букв. “слід-в-його”, тобто, “слідом за ним”. Найархаїчніша з-поміж живих кельтських мов, ірландська, для передачі таких простих понять як “одягати” і “знімати” вживає сполучення *sur ar / baint de* (аналогічні до англ. *put on / take off*), які в кінцевому рахунку відповідають фін. *panna... päälle* (*päähän*) / *ottaa... päästään, riisua... kädestään*. Знаменно, що валлійська, яка поширилася на островах пізніше від ірландської, вживає тут однослівні лексичні засоби *gwysgo / tynnu* – як, скажімо, у фр. *mettre / ôter*. Своєрідний *фінський “пасив”* являє собою, фактично, безособову дієслівну форму 3-ї ос. одн. з ширшою особовою семантикою, напр. *sanotaan* “говориться, кажуть, ми говоримо, говорімо”. Відомі індоєвропейські аналоги: ірл. *teitear*, фр. *on (у) va*, нім. *man geht* “(хтось) іде, ми йдемо” або тоск. італ. розм. *noi si dice* “кажуть” (див. Manzelli, с. 456).

Як відомо, в ірландській мові існує категорія, що відповідає фінському відмінку *ессиву*. Так, при ірл. *is tuínteoir é* “є вчителем він” тут вживана й інша конструкція: *ta sé ina mhúinteoir anois* букв. “існує він у його вчителі тепер”, тобто “він тепер учителем” або “він тепер вчителює”. Пор. ще ірл. *bí i do bhuaichail mhaith* “будь добрим (чемним) хлопчиком” (див. Greene, с. 44). У межах поняття “бути” деякі мови Європи розрізняють значення екзистенційності (існує) та локативності (знаходиться). За даними Дж.Мандзеллі (с. 445), це такі мови як фінські, слов’янські, кельтські та іспанська. На аналогії між гельською та іспанською у розрізненні двох дієслів “бути” (*esta borracho: es alcadle*) вказує Е.Локер (с. 26), пов’язуючи семантику останнього з фінським ессивом (був старостою, лікарем).

В усіх фінських мовах, а також у саамській та ненецькій є особливе заперечне дієслово з протоуральського *e- (в ест. воно застигло в 3 ос. одн. еі, і тому обов’язковий вжиток особових займенників). Такою ж архаїчною рисою, що нагадує про давно подолані логічні труднощі доісторичного мислення при вираженні заперечення, є особливі граматичні засоби заперечення, зокрема, у валлійській мові: *dydw i ddim eisiau mynd* “Я не бажаю йти”, пор. фр. *je ne veux pas aller*. Проте ще прозоріший зв’язок дослідники вбачають тут із англ. *I don’t read* “я не читаю”, пор. фін. *en lue* (Manzelli, с., 454; Greene, с. 30).

Англо-фінські мовні паралелі вперше відкрив Е.Леві (1942 р.). На думу Е.Локера, основна заслуга Е.Леві полягала в тому, що він відкрив третій напрямок історичних зв’язків прадавніх мов Британських о-вів – Пн.-Сх. Європу (доти були простежені перші два напрямки – Зах.Європа і Пн. Африка, – Locker, с. 6 – 7). Природно, що окремі з цих паралелей проникли до англійської з кельтомовного субстрату і були вже згадані вище. До них слід додати ще підмічену Д.Гріном аналогію у вираженні згоди й незгоди необов’язково за допомогою часток “так” чи “ні”. Це відомі звороти англ. *I am, I am not; I did, I did not*, аналогічні за структурою і функцією до вал. *Ydw; nag ydw* “(я) є”, “(я) не є”, пор. фр. *je (ne) le suis (pas)*, а також порт. *sou (,sim) i*, зрештою, фін. *olen (kyllä)*, тобто, як в англ.

Yes, I am “(так,) я є”. Ірландська так само уникає комунікативних часток, але тут структура функціональних відповідників дещо відмінна: Та; nil “це є”, “це не є”, а в інших випадках is ea; ní hea букв. англ. it’s that; it’s not that, тобто, “це те”, “це не те”. (Ó Sé, с. 26 – 30).

В. Локвуд прямо вважає германську двочасову дієслівну систему типологічною калькою з фіно-угорської, адже в давнину відповідні діалекти контактували (с. 123 – 124). Певною аналогією до тривалісних часових відтінків англійського дієслова є кельтські конструкції на зразок ірл. bhíodh sé ag dul букв. he was in (the habit of) going, пор. рос. хаживал, нашивал, видывал. Дієслово та “бути” має, як виняток, навіть presens habitualis (пор.англо- ірл. he does be, he bees): bionn se ag dul “he is in (the habit of) going”, рос. хаживает (Greene, с. 47). Зауважимо, по-перше, що ірл. dul “йти” і матеріально і семантично нагадує фін. tulla “прийти”, а по-друге, що структура цих зворотів аналогічна до фін. han oli menossa; hän on tulossa. Е.Локер (с. 30) також відзначає функціональну подібність англ. ing-форми до фін. третього інфінітиву, напр., nukku.maan “sleep.ing”. Він вказує і на брет. вираз me a vel ac’hanout букв. “я є у баченні тебе”; подібні конструкції відомі і гельській, і англійській (he is coming) і знову нагадують фін. olen menossa “я якраз іду”, – пор. також фр. il est en train de... (Locker, с. 23). Як зазначає цей автор в іншому місці, певна кількість явищ фінської та слов’янських мов знову спливають у баскійській та англійській – лише у пом’якшеному вигляді (там само, с. 31 – 32).

Поки що непояснима матеріальна і функціональна аналогія фр. та італ. дієприкм. мин. часу на – [y], –uto з фін. на –ut (мн. –eet). До речі, голосний ц в італ. формах теж чергується з е (хоча і в інфінітиві): potuto – potere, dovuto – dovere. Показово, що в фр. та італ. дієслівних системах це [y], – u – внутрішніми причинами не зумовлене.

Слов’янським зворотним займенникам “себе”, “-ся” (“я виспався”) відповідають у німецькій тільки особові займенники – ich freue mich; щодо фінської, кельтських та англійської, то в них обидва ряди займенників співіснують і навіть сполучаються (Locker, с. 31), пор.: ірл. me fein, muid fein, вал. fy hunan, ein hunain, англ. my.self, our.selves, фін. itse.ni, itse.mme – Tunnen itseni sairaaksi “Я почуваю себе хворим”. Анг. father’s house до 17 ст. вважали скороченням звороту “father his house” – тут очевидні уральські аналоги, напр., угор. az ara ház.a (але у фінс. лише isän talo, – Manzelli, р. 448).

Накопичені сучасною наукою відомості про **лексичний вплив** угрофінських та самодійських мов на сусідні індоєвропейські ще порівняно скромні. Проте, сотні запозичених російськими діалектами фінських слів дослідив у своєму словнику М.Фасмер (див. Фасмер); запропоновано обґрунтовані фінські етимології поширених у слов’янських мовах слів: дуб, сом, хміль, ровдуга, сани, половина, шука, щупак (В.Топоров і О.Трубачов), лайба (А.Непокупний); чимало запозичень з фінських мов виявлено у балтійських, особливо в латиській та її діалектах; кілька фінських запозичень виявлені навіть у тохарських мовах (у теперішньому Сінцзяні) (Гамкрелідзе, Иванов).

У Зах.Європі слід вказати на балтофінське походження швед. ројке “хлопець” з фін. роіка, а латис. роіка – з ест. роег “т.с.” < протоугрофін. *ројка, звідки і мадярське fiu [‘fiu:] “т.с.”. Залишається враження, що дослідники не наважуються включити до цього ж ряду і англ. boy, відоме з 13 ст. у значенні “слуга, хлопець”. Однак Оксфордський словник вважає джерелом англ. слова *східнофризьку* форму boi “молодий панич”, що фактично вказує на скандинавський вектор запозичення.

До фінського слова індоєвропейського походження parta “борода”, ест. part існує кілька етимологічних версій – виведення його з якоїсь давньої форми, пов’язаної з сучасними англ. beard, нім. Bart, лит. barzda, слов. б(о)рода; сюди ж і іт. barba. Проте дивує повна відсутність відповідників цього слова у Скандинавії, де поширена інша лексема: шв. skägg, нор. skeg. Дуже схоже, що це запозичення з лап. skávža, пов’язаного далі з тюрк. sakal, башк. haqal, монг. saqal, звідки воно давно проникло до мордовської: ерзя sakalo, мокша sakal (пор. Manzelli, с. 471; SSA).

Надзвичайно важлива, але досі все ще важка для пояснення ізоглоса об’єднує ненецьке р9dara “ліс” (ЯН,Ш, с. 373) і румунське rădure “т.с.”, яке вважають латинським за походженням (Vocabularul..., с. 34). Очевидно, що румунська назва – самотня серед індоєвропейських назв лісу. Зате корінь ненецького слова відповідає ненец. р’а “дерево”, енец. ре, селькуп. ро “т.с.”, звідки роl’ “дерев’яний” протосамод. *rā, протоугрофін. *ruwe / *ruxi, звідки маляр, fa, фін., ест. рuu (SSA).

Дослідники вважають дуже давніми запозичення до різних індоєвропейських мов уральського слова *kala “риба” (фін. kala, мад. hal, ненец. хаlja, – див. Гамкрелідзе, Иванов; Manzelli, с. 474). Воно проникло і до іранських (авест. Kara – назва міфічної риби з річки Ranha “Волга”), і до балтійських (пруська kalis “сом”), і до італійських (лат. squalus “акула”), і до германських мов (*hwalaz > дав.-ісл. hvalar “кит”, дав.-верх.-нім. hwelira “сом”, англ. whale “кит”, – звідси зворотне запозичення до фін. valas “кит”). Істотно, що все це – назви великих риб, з якими задовго до появи індоєвропейців були вже обізнані прибережні мезолітичні племена рибалок. Саме так – kalamieD “рибалки” – називали себе ліви, (Häkkinen, с. 168; Manzelli, с. 515). Їхня держава (на місці пізнішої Ліфляндії) понад 400

років тримала у покорі (800 – 1236 pp.) куршів – предків однієї з етнічних груп теперішніх латишів. Ця переконлива у своїй простоті етнічна самоназва лівів дає підстави повернутися до теми піктів.

Відомо, що й пікти мали свою державу (бл. 300 – 843 pp.), яка під тиском норманів мусила об'єднатися з Шотландським королівством (Schei, p. 37). Ще у 4 ст. пікти запозичили у своїх сусідів-кельтів т. зв. огамічне письмо, ключ якого не загубився й до наших днів. Серед знайдених досі численних огамічних написів (біля 400) піктських – лише близько 20. Вони добре читаються, але не піддаються перекладу, адже написані невідомою, явно доіндоєвропейською мовою. Окремі опубліковані написи (див. Дирингер, с. 606; Schei, p. 39; пор. рис. 3) транслітеруються так:

1.IRATADDOARENS. 2.GERCADDOSDEN
3.UORRANNUURRACTEOZVVCEOROCES.

Піктська, очевидно, мала більше звуків, аніж давньоірландська. Тому й були, на думку Макалістера, винайдені додаткові піктські знаки до ірландського огамічного письма: більшість із них – для передачі голосних. Макалістер робить звідси висновок, “що подібно до *фіноугорських* мов, піктська мала велику різноманітність голосних” (Дирингер, с. 607). Щойно наведені транслітеровані написи дають підстави вказати в них і на інші паралелі до фінських фонологічних систем: гемінати (подвоєні приголосні), довгі голосні й дифтонги, типові для фінської сполучення KS, кінцеве EN. Назва одного з піктських племен – каледонян – була прийнята римлянами як назва цілої країни – Каледонія. От тепер і здається, що в світлі всього сказаного можна було б у зв'язку з цією назвою нагадати, зокрема, й етнічну самоназву лівів *kalamieD* “рибалки” (інакше див. Федосеева).

Ще один доіндоєвропейський мовний релікт досі широко вживаний у всій великій Приальпійській області Європи включно з Юрою: тут поширене специфічне пісенне закликання худоби з гірських пасовищ – *Kuhreigen*, букв. “коров'ячий хоровод” в Австрії; фр. *ganz des vaches* (*ganz* з нім. *Rang* “ряд”), тобто, “череда корів” – у Швейцарії та Франції. Цей же звичай відомий і в Скандинавії, зокрема, у Норвегії: *lok* букв. “прикриття відступу”. Звертаючись у той бік, де на віддалі пасуться корови, господар голосно виспіває їхні імена, а потім – “магічне слово”: це *Loba* в Австрії або *Liauba* – далі на захід (див. Seeger; Mala...). Худоба навчена, почувши заклик, самохіть повертатися до двору. У французькій Юрі побутує трохи довша формула, але без імен корів: *Liauba, liauba, fogaria!* (див. Jeunesse...). В контексті конкретної екзокомунікативної ситуації (заклик до худоби: припинити, скінчити пастися) закономірно напрошується аналогія до першого слова – якийсь давній відповідник до основ, скажімо, таких фін. слів як *lorpu* “кінець”, *lopettaa* “кінчати” (тоді до *fogaria* цілком гіпотетично було б *vuogen.karja* “гірська скотина” (?)).

Інший відомий європейський культурний релікт – ірл. і шотл. *кільт* (від сканд. *kilta*, пор. фін. *kietoa* “обгортати, загортати”, – SSA, I, 364). Такий же одяг по-алб. і грец. – *фустанелла*, по-лат. і італ. *braca* (гальського походження, – De Agostini, p. 285). З останнім пов'язане сард. *ragas* “з досить поширеним тут переходом *br* у *r*” (Cortelazzo, Zolli, p.1024), що знову нагадує типові фінські спрощення початкових груп приголосних: *gouva, risti* (пор. нім. *Frau* рос. крест).

Не можна проминути й ряд прадавніх європейських топонімів: гори *Sevennes, Kieve, Kiebitz, Cheviot Hill, Kijów, Kivalo*, гори Кейви (Пн. Хібіни), Кев (пд.-манс. назва Уралу, – Мурзаев), Кийская сопка, Кийские о-ва в Білому морі, імовірно – Київ, Кийские горы (тепер. Кузнецький Алатау), річки Кия, Киевский Еган (Зах. Сибір), оз. *Kivijärvi*, р. *Keve, Kievinys, Ceva* (Мови...). Прозора пов'язаність цього ряду назв з морд. *kev* “камінь”, манс. *kew*, фін. *kivi*, водс. *tšivi* “т.с.” (SSA, I, 378), які походять з доперм. * *kiwe* – “т.с.” (Лыткин, Гуляев, с. 123).

Нарешті, ще одну велику групу досліджених явищ складають *фонетичні* аналогії між фінським та індоєвропейськими мовами Європи. В системах вокалізму мов Пн. і Центр. Європи привертає увагу ареал поширення типових огублених голосних переднього ряду *ü[y]* та *ö*. До нього належать: фінська мова і решта прибалтійсько-фінських, марійська (ще – хантійська, селькупська), мадярська, окремі тюркські, а з-поміж індоєвропейських – всі германські, французька, ретороманська, окситанська, півн. говірки італійської, албанська, частково – грецька, деякі з згаслих кельтських – галльська і корнська (у записах 17 ст.: *gül, fūsta, fūns, ös*; Bednarczuk, 707), зі слов'янських – згасла полабська (*ö, ü*), а також архаїчні кашубські говірки польської мови (*ö, uy, Urbanczyk, 92 – 93*) і не менш архаїчні полісько-сіверські говірки української мови (*vün, kün', bölko – bölko*), – останні, до речі, поширені в тому ж районі, що й реліктовий в Україні робустний антропологічний тип, звичайний для Прибалтики (див. Дяченко).

У системі приголосних така яскрава фонетична риса як палаталізація (пом'якшення) використовується як фонологічний засіб в ірландській мові: *cat* “кіт” -*cait* [kat,] “коти”. Географічно

найближчі в Європі мови з такою ж особливістю – румунська, слов'янські, волзько-фінські, самодійські. У саамській мові звичайним явищем є глухі носові (!): liehmu [liemu] “м'яка погода” (фін. lämmin sää). Цей фонетичний раритет з-поміж “нових” мов Європи має лише валлійська (в кінці слів без наголосу трапляються вони і в португальській, пор. Manzelli, 496). Зате скільки завгодно глухих плавних – йх, рх, рьх, лх, льх – у мордовській – мокша (там само, с. 521): частина йх є і у валлійській – gh, ll, nh, mh.

Але майже неймовірною (на грані наукової сенсації) виглядає наявність в ірландській (і гельській) мові механізмів *гармонії голосних* (!!). Серед індоєвропейських мов цей феномен більше не відомий ніде. Але на пн. сході Європи це – звичайне, системотворче морфонологічне явище майже всіх уральських мов (крім пермських та лугової марійської) і багатьох алтайських. В ірл. мові сингармонізм лише тембровий (без лабіального і компактнісного складників), проте ним досі охоплена значна частина граматичних явищ (див рис. 4; – за Ó Sé, р. 21, 33, 44, 102, 121 – 122, 148, 245). До позиційних і комбінаторних звукових змін належать і т. зв. мутації початкових проривних р, t, k у кельтських мовах, які зачіпають ті самі звуки, що й чергування сильних і слабких основ у фінських мовах. Ці самі тріади проривних були відомі і галльській мові (PP, P, B; TT, T, D; KK, K, G – див. Bednarczuk, 710).

Рис.4. Гармонія голосних в морфологічних засобах ірландської мови

Значення суфіксів	Форма суфікса після кореня:	
	З голосними а, о, u	З голосними е, і
1. Майбутній час дієслів типу I	-faidh [h-]	-fidh [h-]
2. Безособова форма дієслова	-tar	-tear
3. 1 ос.одн. теперішн. часу дієслів	-aim	-im
4. 1 ос.мн. “ “ “	-aimid	-imid
5. Решта форм “ “ “	-ann	-eann
6. Множина прикметників	-a	-e
7. Емфатична (підсилювальна) частка	-sa	-se

Можливим протофінським субстратом можна пояснити і германський початковий наголос (Lockwood, р. 124) і спрощення у вимові деяких початкових груп приголосних у герм. мовах (пор. англ. (k)now, (k)nee, (k)nife, (l)uck – шв. lуска, але нім. Glück). Справді, аналогічна тенденція значно поширеніша у фінських мовах (пор. фін. tupa, ест. tuba “кімната” з нім. Staube, фін. kaarpi з серед.-шв. skaar, фін. koulu з нор. skola, лат. schola, фін. risti з грец. через рос. крест, фін. varaа зі слов. свобода, ест. raamat з грец. через рос. грамота і сотні інших слів). Показово, що такі спрощення відомі й кельтським мовам при запозиченнях герм. слів (вал. taith “подорож” – пор. нім. steigen, галльс. Digmu, вал. seren – пор. нім. Stern, – див. Bednarczuk, 652). Є сліди цього явища і в нідерландській, де історичне h зникло перед l, r: loren з прагерм. xlaupan – пор. нім. klopfen “бити” тощо (Szulc, 800).

У фінській мові є змикання зв'язок ['] після кінцевих -e та -a в інфінітивах (ширше це явище відоме в ненецькій), що призводить до подвоєнь приголосних всередині ритмічних груп у мовленні: tule /t/tanne //, terve /t/ tullut. Цілком аналогічні позиційні причини призвели до розвитку таких же гемінат в італійській мові: tre /p/ porte, si /s/ signore, davvero, abbastanza, macché (пор. Papp. с. 22, 78). Принагідно зауважимо, що типологічно фінська найближча до італійської і за ступенем вокалічності мовлення (за часткою голосних у потоці мовлення): відповідно I і II місце серед мов Європи.

Нарешті, в деяких позиційних змінах приголосних італ. діалектів (тоск. la forta < la porta) окремі дослідники вбачають аналогію до явищ типу фр. і порт. liaison і навіть називають їх мутаціями – як у кельтології (Greene, с. 21, 60). La forta – типовий приклад спірантизації: як і інші види леніції та чимало інших фонетичних рис, нпояснимих з внутрішніх фонетичних тенденцій індоєвропейських мов Європи, вони засвоєні – переважно через кельтське посередництво – очевидно, з доіндоєвропейського субстрату (Thomason, Kaufman, р. 111).

Як бачимо, збіги у явищах мов Зах. Європи та фінських і ширше, уральських – не просто численні, вони масові й багатобічні: лексичні, граматичні, фонетичні, семантичні. Проте, їх поки що важко звести в одну систему через велику давність мовних контактів, що їх спричинили. Водночас очевидно, що серед досі виявлених аналогій переважають структурні, граматичні, – як відомо, значно давніші від лексичних, – що добре корелює з даними генетики про тривале, епохальне збереження на Пн. Заході Європи протофінського субстрату, імовірно – за умов тисячолітньої двомовності.

* * *

Без сумніву, принципово нова етика міжетнічних стосунків у спільноті європейських народів колись прийде до принципу шанобливої уваги до всіх без винятку європейських етносів, – включно з тими, історія яких знала вищі суспільні злети задовго до того, як на порозі Балкан з'явилися перші рільники – імовірні носії індоєвропейських мов. Була своя державність у етрусків і пелазгів, у піктів і лівів. Отже, – є і їхня пайка у фундаменті сьгоднішньої Європи. Отже, – ми стоїмо і на їхніх плечах.

Як з'ясував А.Сміт (1986 р.), не буває “націй” без двох мінімальних умов: по-перше, це почуття національної ідентичності (що спирається на історичну пам'ять), по-друге, це відчуття спільної національної мети або долі (що спирається на міф) (Smith, р. 2). Національна пам'ять – це об'єктивне явище етнічної історії. Незнищимо, невидне для нефахівця коріння цієї пам'яті зберігає мова народу. І тут є над чим замислитися, дізнавшись, що не лише осетинське слово “раб” – qazajrag – походить з етноніма хозар (зате звідси і українське поважне “козарлюга”), і що не тільки англійська назва раба slave та споріднені слова в інших мовах походять з етноніма слов'ян, – але й що назва арійця дожила-таки до наших днів в живому вжитку у фінських народів – otja – але теж у значенні “раб, слуга”. Викорінювати мову – зокрема, мови “меншин” – для насильницької зміни національної ідентичності – заняття не нове, копітке і, всупереч окремим позірним “успіхам” – безнадійне, бо меншин надто багато. До рішучих змін у цій галузі підштовхує логіка нових міжнародних стосунків у об'єднаній Європі (наш симпозіум відбувається у 2001 році, проголошеному Радою Європи та Європейською Комісією Європейським роком мов під гаслом: “Європа – скарбниця мов”).

Тоді може якось можна впливати на національні міфи? Але тут було б помилкою продовжувати тисячолітні традиції міфотворчості, запропонувавши на зміну національним міфам, наприклад, континентальний. Чи не час будувати спільну мету Європи і творити її долю з повагою не до міфології, а до хронології?

Література

1. Дирингер Д. Алфавит. – М., 1963. – С.605 – 607. Огамическое письмо.
2. Залізняк Л. Заселення Півночі Сх. Європи за даними археології // Етн. історія нар. Європи. Вип. 5.
3. Лыткин В.Н., Гуляев Е.Н. Краткий этимологический словарь коми языка. – М., 1970.
3. ЛЭС = Лингвистический энциклопедический словарь /Ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
5. Мови Європи: Календар на 2001 рік /Укл. К.М.Тищенко. – К. – Львів, 2001.
6. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984.
7. Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамские и мордовские языки / Ред. В.И.Лыткин и др. – М., 1975.
8. Таули В. О внешних контактах уральских языков // Новое в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты / ред. В.Ю.Розенцвейг. – М., 1972. – С. 419 – 446.
9. Топоров В.Н., Трубаев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верх. Поднепровья. – М., 1962.
10. Федорова М.В. Славяне, мордва и анты (к вопросу о языковых связях). – Воронеж, 1976.
11. Федосеева Н.Д. Развитие формул именованя людей в Шотландии // Ономастика. – М., 1988.
12. ЯН = Языки народов СССР. Т.3.Финно-угорские и самодийские языки.– М., 1966.
13. Bednarczuk L. Języki celtyckie // Bednarczuk L. i in. Języki indoeuropejskie. T.2. – W., 1988. – S. 645 – 731.
14. Cavalli-Sforza L.L. e.a. The History and Geography of human Genes. – Princeton, 1994.
15. Cortellazzo M., Zolli P. Dizionario etimologico della lingua italiana.– Bologna, 1985.
16. De Agostini = Grande dizionario della lingua italiana De Agostini.– Firenze, 1990.
17. Greene D. The Irish Language. An Ghaeilige. – Dublin, 1966.
18. Habschmid J. Mediterranean Substrate //Romanica Helvetica 70; 1960.
19. Häkkinen K. Suomalaisen esihistoria kielitieteen valossa. – Helsinki, 1996.
20. Jeunesse qui chante. 350 chansons anciennes. – P. :Les éd^s ouvrières, 1967. (Le ranz des vaches. Chanson de Jura).
21. Kiszely I. A földnépei. 1. Európa népei. – Budapest, 1979.
22. Locker E. Die Ältesten Sprachschichten Westeuropas // Öst.Akad.des Wissensch. Philos.-hist.Klasse. Sitzungsberichte, 210. Bd.5. Abhandlung. – Wien, 1962.
23. Lockwood W.B. Indo-European Philology. Hisorical & comparative. – London, 1971.
24. Mała encyklopedia Muzyki. – W., 1968.
25. Manzelli G. Le lingue non indoeuropee d'Europa // La formazione dell'Europa linguistica /Red. E.Banfi. – Firenze, 1993.
26. Ó Sé D., Sheils J. Irish. A complete course for beginners. – L., 1993.
27. Papp I. Finn nyelvkönyv. – Budapest, 1978.

28. Polomé E.C. Who are the Germanic people? //Proto-Indo-European: The Archeology of a Linguistic Problem. – Washington, 1987.
29. Renfrew C. Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. – L., 1989.
30. Rhys Jones T.J. Living Welsh. – NY, 1977.
31. Schei L.K. Moberg G. The Orkney Story. – L., 1988.
32. Mallory J.P. In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth. – L.-NY, 1989.
33. Seeger H. Musiklexikon in zwei Bänden. Bd.1. – Lpz., 1966.
34. Smith A. D. The Ethnic Origin of Nations. – L., 1986.
35. SSA – Suomen Sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Osat 1, 2. – Helsinki, 1992; 1995.
36. Szulc A. Języki germańskie // Bednarczuk L. i in. Języki indo-europejskie. T.2. – W., 1988. – S. 733 – 816.
37. The Concise Oxford Dictionary of Current English. – L., 1956.
38. Thomason S.G., Kaufman T. Language Contact, Creoliazation and Genetic Linguistics. – Univ. of California Press, 1988.
39. Urbańczyk S. Zarys dialektologii polskiej. – W., 1972.
40. Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice / Coord. M.Sala. – București, 1988.
41. Zvelebil M. Indo-European Origins and the Agricultural Transition in Europe // Whither Archeology ? / Ed.M. Kuna. – Praha,1995. – P. 173 – 203.

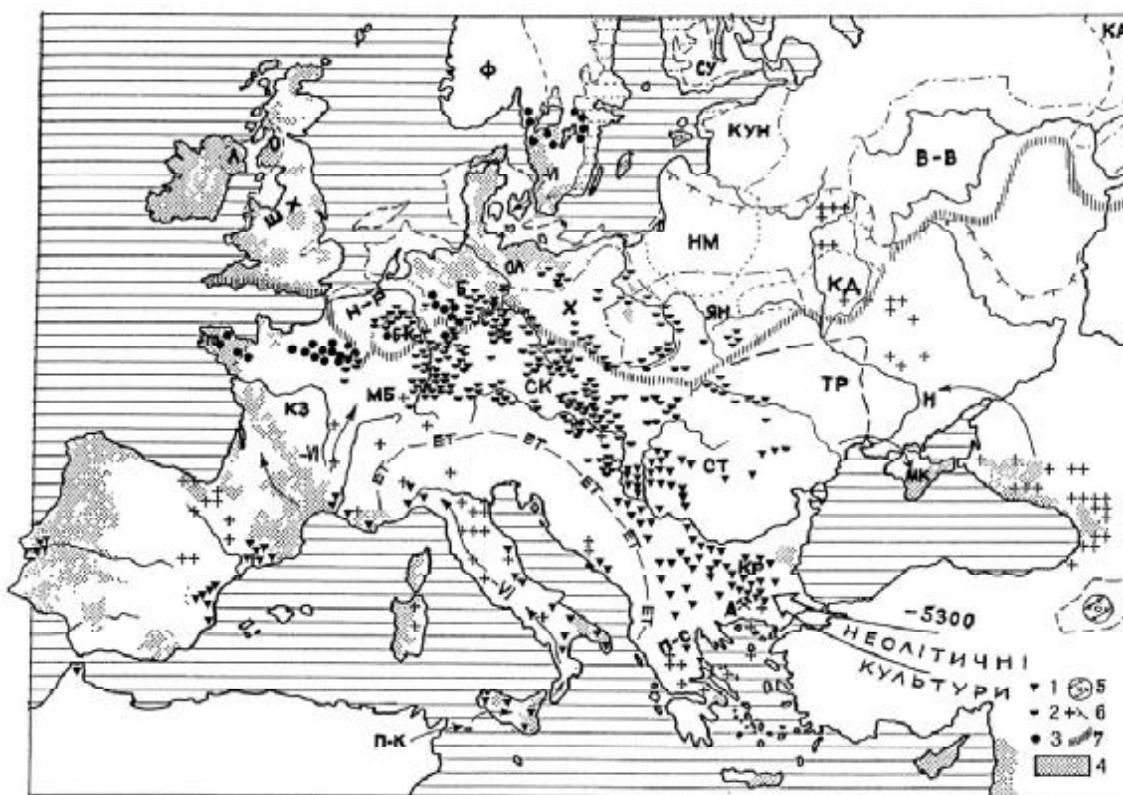

Рис. 1. Карта археологічних культур 6 – 4 тис. до н. е. в Європі.

Умовні позначення. *Неоліт Європи*: 1. Культура Старчево (СТ), Крис (КР) і кардіальної кераміки (на узбережжі Середземного моря). ПС - протосескло (передкерамічний неоліт). А – копальня мідної руди в Аї-Бунарі (Болгарія). 2. Культури стрічкової кераміки (СК) і трипільська (ТР). *Культури попередніх традицій*: 3. Культура поховань у кам'яних скринях. 4. Культури мегалітичних споруд. // 5. Район винаходу колеса (5 тис. до н.е.). 6. Південна межа основного масиву давніх фінських гідронімів за К.Крає та інші скупчення доіндоєвропейських гідронімів (+). 7. Південна межа мезолітичних культур останніх мисливців на північного оленя (нащадки аренбурзько-лінгбійських культур за Л.Залізнякам і Козловськими): Л – ларне, О – обан, ШХ – шіпіе-хил, НР – нижньорейнська, БК – берон-куенсі, Б – боберг, ОЛ – олдеслоє, Х – хойницько-пеньківська, ЯН – яніславецька, НМ – німанська, КУН – кундська, КД – кудлаївська, ВВ – верхньо-волзька, КА – камська. *Епігони палеоліту*: ЕТ – епітардігравет, ГО – гоєлік, КЗ – кюзуль, МБ – монбані, МК – мурзак-кобанська к-ра, Н – ненаситецька група, Ф – фосна, СУ – суомус-ярві, П-К – пізньо-капська.

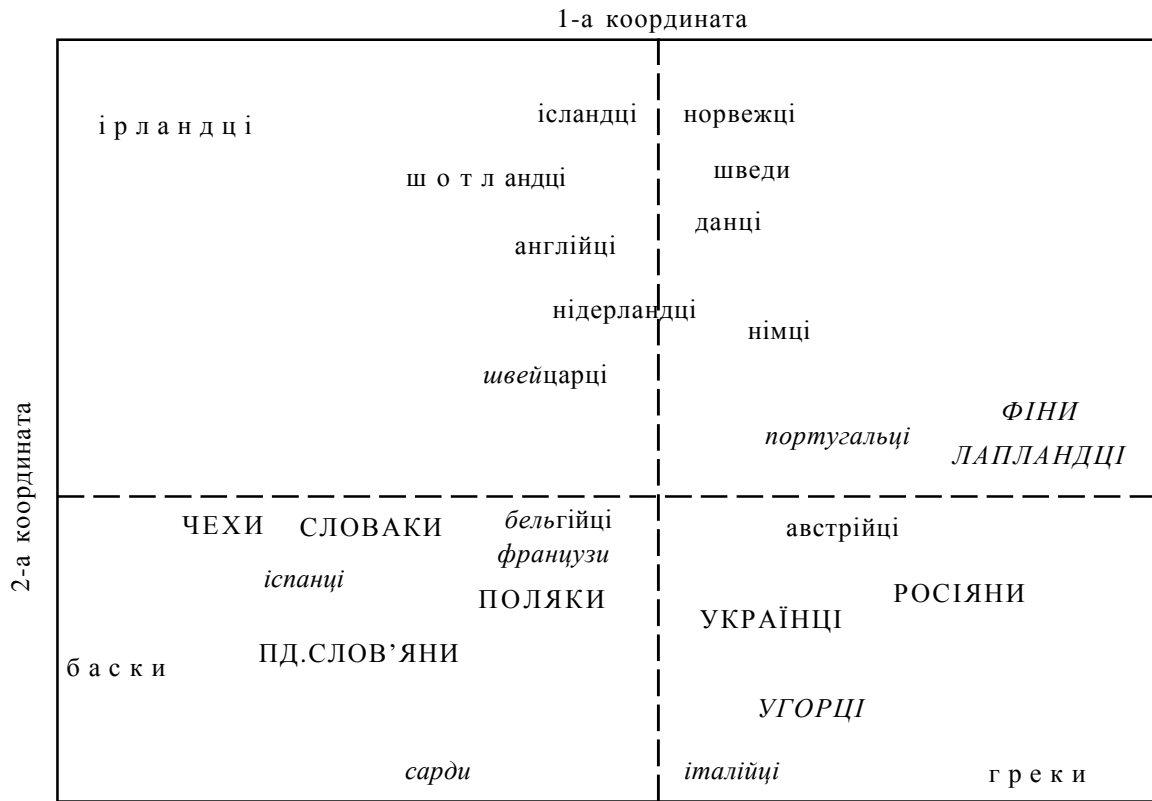

Рис.2. Генетична характеристика кавказидів у системі координат за двома першими основними генетичними компонентами (за Л.Каваллі-Сфорца зі змінами за В.П.Алексєєвим).

Рис. 3. Піктські написи огамічним письмом.

Kostiantyn Tyschenko. Language evidence of the protofinnish presence in Western Europe.

The article deals with generalizing of numerous linguistic facts which may be considered as evidence of the finno-ugric influence on the other european languages.

The most ancient linguistic contacts in Europe are represented with some basque-finnish correspondences in vocabulary and grammar (bipersonal verb forms, degrees of comparison, partitive case, postpositions). The most striking and convincing analogies are known as well in vocabulary as in grammar of the finnish and celtic languages, – e.g. the lack of the verb “to have”, possessive suffixes combining with prepositions, indefinite third person pronoun, essive case, special negative verb, ing-forms, vowel harmony etc.

Some of the well known archaic european cultural phenomena are also put in connection with a possible protofinnish influence, e.g. so called “cow-calling” in Alpine area (“Kuhreigen”, “ranz des vaches”), kilt, toponyms, pictish inscriptions with non-indoeuropean phonetical traits. Some new genetic data are also taken in consideration.

The language material accumulated in the article would illustrate and strengthen the hypothesis of the Neolithic Creolization of Europe, proposed by the czech archaeologist M.Zvebil in 1995.